

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ПРАКТИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ КАФЕДРАСЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
АСАНОВА Ұлмекен Отарқызының
60 жасқа толған мерейтойына арналған

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ СЕМИНАР
МАТЕРИАЛДАРЫ

АСТАНА, 2022

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

**Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ПРАКТИКАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ КАФЕДРАСЫ**

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

*РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ СЕМИНАР
МАТЕРИАЛДАРЫ*

АСТАНА
2022

ӘОЖ 37:80/81
ББК (КБЖ) 74:81.2
Қ 16

Жалпы редакциясын басқарған:
Құлманов Қуандық Сәндібекұлы
Филология ғылымының кандидаты, профессор

Жауапты шығарушылар:
Абдуова Б.С., Әділбек А.М., Мағзұмбекова Ә.Қ.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Асанова Ұлмекен Отарқызының 60 жасқа толған мерейтойына арналған **«Қазақ тілін оқыту мәселелері және заманауи педагогикалық технологиялар»** атты Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары. 25 қараша 2022 ж., Астана, ЕҰУ. – 356 б.

ISBN 978-601-337-778-0

«Қазақ тілін оқыту мәселелері және заманауи педагогикалық технологиялар» атты Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары жинағына қазақ тілін оқытудың өзекті мәселелері, тілдерді заманауи оқыту және инновациялық технологиялар, мәдениетаралық коммуникациядағы түркі тілдері секілді қазіргі көкейкесті зерттеулер, ғылыми материалдар енгізілген. Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Асанова Ұлмекен Отарқызының еңбектері, ұстаздық болмысы, ғалымдығы жайлы мақалалар қамтылған.

ӘОЖ 37:80/81
ББК (КБЖ) 74:81.2
Қ 16

ISBN 978-601-337-778-0

БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУДІ МЕНГЕРТУ ЖОЛДАРЫ

Мағзұмбекова Ә. Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
amina-0301@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада өзге тілді ұлттарға қазақ тілін үйретуде байланыстыра сөйлеуді меңгертудің әдістері туралы айтылады. Байланыстырып сөйлеу құралдарының түрлері және оларды сөйлеуде дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыру жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: байланыстырып сөйлеу, сөздік қор, фразалық бірліктер, синтаксистік байланыс, білім алушы.

Аннотация. В данной статье рассказывается о методах овладения связной речью при обучении казахскому языку иноязычных национальностей. Рассмотрены виды коммуникативных речевых средств и способы формирования навыка их правильного использования в речи.

Ключевые слова: развитие связной речи, словарный запас, фразеологические единицы, синтаксические связи, обучающие.

Байланыстыра сөйлеу дегеніміз не? Оны қалай меңгертуге болады? Бұл сұрақтың өзге тілді дәрісханаларда қазақ тілін оқыту әдістемесінде туындауы орынды. Тілдің қарым-қатынас қызметі байланыстыра сөйлеумен тікелей қатысты. Өйткені тіл арқылы қарым-қатынас жасау байланыстырып сөйлеу арқылы ғана жүзеге асады. Ал байланыстырып сөйлеуге үйрету тіл үйретудің бастапқы кезеңінде тілдік материалды оқыту, тіл үйренушінің сөздік қорын молайту, тілдің грамматикалық құрылысын, яғни грамматиканы оқыту арқылы жүзеге асады. Бұл кезең үшін байланысты сөйлеудің құралдары – сөз, сөз тіркесі, сөйлем. Қазақша сөйлеу үшін тіл үйренушінің жеткілікті сөздік қоры болуымен қатар, сөздерді байланыстырып сөз тіркестерін жасаудың, сөз тіркестерінен сөйлем құрастырудың заңдылықтарын білуі қажет. Сонда ғана байланысты ойды басқаға білдіруге, басқаның сөйлеуін түсінуге болады. Сөйтіп, сөз және сөз тіркесі бірігіп сөйлем құрамына кіріп, олардың бір-бірімен тығыз байланысы арқылы байланысты ойды білдіреді.

Байланысты білдіретін бұл құралдар сөйлемде бір-бірімен ойдың ішкі байланысына қарай байланысқа түседі. Байланыстара сөйлеу құралдардың тілде қолданылу заңдылықтарына ереже түрінде ғана емес, тәжірбие жүзінде яғни, сөйлеуде қолдана білуге жаттықтыру, оларды дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыру – тіл дамытудағы негізгі мақсат болып табылады.

Байланыстыра сөйлеу – белгілі бір лингвистикалық мазмұны бар әдістемелік категория. Бұл жөнінде ғалымдардың пікірін келтіріп көрелік. Ғалым З.С. Күзекова: «Байланыстыра сөйлеу дегеніміз – бірнеше сөйлемдер тобын байланыстыра алуы, яғни микроәтін синтаксисі сөйлеудің негізгі болып табылады» [1,378]десе, ғалым Н. Оралбаева: «Байланыстырып сөйлеудің

бөліктерінің жүйесі бар. Олар сөйлем (текстің ең кіші бөлігі), абзац(бірнеше сөйлемнің тобы), текст(оған топтық байланыстылық, дербестілік тән), сонымен бірге тұйық құрылыс(кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды), тұйық мағына(ойдың аяқталуы тән) [5,20] дейді.

Ал орыс ғалымы Г.Я. Солганик: «Любая связная речь легко и естественно членится на ... группы тесно связанных между собой самостоятельных предложений. Между предложением... и законченным словесным произведением... не может не быть промежуточных звеньев в виде более и менее крупных объединений предложений» [4,8] дейді. Яғни өзара қарым-қатынас жасау процесінде белгілі бір мазмұн, ой, идея, пікір жеке сөйлемдермен беріліп қоймай, көптеген сөйлем топтары арқылы берілетіні белгілі. Ал ол сөйлемдер бір-бірімен байланыссыз қалай болса солай, ретсіз емес, мағыналық жағынан тығыз жымдасып, белгілі бір сүбелі ойлар төңірегінде топтасып тұрады.

Мәтін фразалық бірліктерден басталып, сөйлемдердің синтаксистік байланысы арқылы жалғаса береді. Фразалық бірліктер, сөйлемдердің синтаксистік байланысы деген не? Н.Д. Зарубина: «Фразалық бірліктер дегеніміз – сөйлеудің ішкі байланысының үлгісі. Сөйлемдердің синтаксистік байланысы дегеніміз – әр түрлі модальдықтағы сөйлемдер арасын біріктіретін құралдар арқылы пайда болатын сөйлеудің сыртқы байланысының үлгісі» [2,22] дейді. Ал ғалым М. Серғалиев «Лингвистикалық әдебиетте мағыналық және синтаксистік жағынан біріккен сөйлем топтарын синтаксистік тұтастық деп атаушылық бар. Күрделі синтаксистік тұтастық – жеке сөйлемдерге қарағанда, ойдың дамуын неғұрлым толық бере алатын мағыналық және синтаксистік жағынан өзара тығыз байланысқан сөйлемдердің тобы. Сөйлем сөздердің тіркесуі арқылы біршама аяқталған ойды білдірсе, күрделі синтаксистік тұтастық сөйлемдердің тіркесуі арқылы аяқталған ойды білдіреді» [7,35] дейді. Мұндағы синтаксистік тұтастық дегеніміз – фразалық бірліктер. Ой, идея, мазмұн, пікір осы фразалық бірліктер арқылы басталады. Олар жаңа ой әкеледі және фразалық бірліктің ұйымдастырушы орталығы болып табылады. «Негізгі ойды белгілеп, басқа сөйлемдерге қазық болып тұратын бір не екі сөйлем болады. Ол сөйлемдер көбіне күрделі синтаксистік тұтастықтың басқа бөлігінде орналасады да, басқаларға қарағанда өзіндік еркіндікке ие болып келеді»[3,735].

Егер шартты түрде мәтіннің композициялық схемасын сызып көрсету керек болса, былай болып шығар еді: Сөйлем – күрделі синтаксистік тұтастық – мәтін. Сөйлемге қарағанда, күрделі синтаксистік тұтастық әлдеқайда күрделі ойды білдіреді. Сонда байланыстыра сөйлеуге әкелетін – жай сөйлемдердің мән-мазмұндық және қарым – қатынастық ұйысымдары. Бұл туралы орыс лингвисті Н.С. Пospelовтің «... байланысты, монологты сөйлеудің шынайы синтаксистік бірлігі сөйлем емес, автордың сөйленімін құрайтын сөйлемдер тобы» [6,53] деген пікірінен де аңғарамыз. Өйткені жеке сөйлем – мағыналық жағынан аяқталмаған конструкция. Сөйлем мағыналық толықтыққа тек контексте ғана, яғни күрделі синтаксистік тұтастықтың құрамында тұрып

қана ие болады. Ал сөйлем контекстен ажырағанда өзінің грамматикалық тұтастығын сақтағанмен, мағыналық тұтастығын жоғалтатыны белгілі. Жеке сөйлемнің байланысу тәсілдері – күрделі синтаксистік тұтастық болып табылады. Осы күрделі синтаксистік тұтастықтың құрамына кіретін сөйлемдерді өзара байланыстыратын тәсілдері, амалдары болады. Байланыстырушы амалдарға И. Мистрик салалас мәнді жалғаулықтарды, есімдіктерді жатқызады [7,47].

Ал Н.Д. Зарубина мұндай амалдарға:

а) Есімдіктің үшінші жағы, сілтеу есімдіктері (Он интересуется искусством. Эти ребята живут в доме №5.)

б) Сөйлем басында келетін толықтауыш немесе пысықтауыш (Книгу я не брал. На столе мы ничего не оставляли.)

в) Сөйлем басында келген етістіктен болған баяндауыш (Хотели мы еще раз позвонить, но не стали.)

г) Қыстырма сөздер – яғни, ізінше, сонымен, бір сөзбен айтқанда, мысалы, сонымен қатар, сондай-ақ, осылайша т.б.

д) Сөйлемнің толық еместігі. (Я курю папиросы и сигареты. Мой брат – только трубку.)

е) Сөйлем басында келген ыңғайлас мәнді жалғаулықтар (И было очень холодно.)

ж) Сөйлем ортасында келетін «тоже» жалғаулығы (Я тоже хотел бы присоединиться к веселой компании) [2, 23,24] жатқызады.

Күрделі синтаксистік тұтастықтың құранды бөліктерін байланыстыратын амалдарға М.Серғалиев ондай тәсілдерге, жалғаулықтар, есімдіктер, үстеу сөдер, модаль сөздер, сөздердің орын тәртібі, қайталанған сөздер, етістік баяндауыштардың жақтық, шақтық тұлғаларының біркелкілігін жатқызады. [3,735]

Сонымен біз күрделі синтаксистік тұтастықтың құранды бөліктерін байланыстыратын амалдардың бар екенін білдік. Біз тіл үйренушіні осы амалдарды пайдалана отырып, байланыстыра сөйлеуге қалай үйретеміз? Әрине байланыстыра сөйлеуді меңгеру үшін тіл үйренуші жоғарыда аталған амалдарды білуі тиіс. Өйткені үйреніп жатқан тілде байланыстырып сөйлеуді меңгеру – күрделі.

Біріншіден, белгілі бір оқиғаға байланысты бір емес, бірнеше сөйлем айту керек.

Екіншіден, әр түрлі модальдықтағы сөйлемдерді байланыстыра алу амалын білу керек.

Үшіншіден, бір сөйлеу тілінде сөйлеудің синсемантикалығын сақтау, яғни фразалық тіркестерді құра алу керек.

Сөйлемдердің синтаксистік байланысы дегеніміз – әр түрлі модальдықтағы сөйлемдер арасын біріктіретін құралдар арқылы пайда болатын сөйлеудің сыртқы байланысының үлгісі екенін білдік. Ал түрлі модальдық ұғымына – сипаттау, баяндау, пайымдау сияқты әр түрлі сөйлеу типін жатқызамыз.

- Сипаттауда белгілер санамалы көрсетіледі, эмоционалдық –экспрессивтік баға болмайды.

- Баяндау деп әрекет пен жай-күйдің дамуы туралы хабарламаны айтамыз. Мұнда мезгілдік мағынасы бар жалғаулықтар, сөздер, экспрессивтік-эмоционалдық құралдар қолданылады.

- Пайымдау – себеп-салдарлық конструкциясы бар авторлық бағалау, модаль сөздер, сұрақтары бар мәтін [1,336].

Сонымен «байланысты сөз, сөйлеу» әдістемелік ұғымының лингвистикалық мазмұны деп бір модальді және әр түрлі модальді сөйлемдердің бір-бірімен байланысу амалдарын айтамыз. Өзге тілді тыңдаушыларға қазақ тілін үйретуде байланыстыра сөйлеуді қалай меңгертеміз? Оның қандай әдіс-тәсілдері бар?

Байланыстыра сөйлеуді мынандай бірізділікке құруға болады:

а) Бастапқы кезең үшін автоментикалық сөйлемдердің интонациялық бірігуі;

ә) Оқытудың ортаңғы кезеңі үшін әр түрлі модальдықтағы сөйлемдердің бірігуі;

б) Оқытудың ілгерілеу кезеңі үшін бір сөйлеу типіндегі (сипаттау, баяндау, пайымдау) сөйлемдердің бірігуі.

Тәжірибе көрсетіп жүргендей, қазіргі ЖОО-ның орыс бөлімінде оқитын студенттердің тілді меңгеруі бірдей деңгейде емес. Осыған орай, біз тіл үйренушілерді әлі де болса бірнеше деңгейге бөліп оқытып жүрміз.

Бастапқы кезең үшін байланыстыра сөйлеуді меңгерту жолдары.

Бастапқы кезең үшін «*Біздің университет*» деген тақырыпта әңгіме жазу берілді делік. Мысалы:

Біздің университетіміз - Қазақстандағы санаулы ұлттық университеттердің бірі. Университетте көптеген ұлт өкілдері оқиды. Университетте студенттердің білім алуына барлық жағдай жасалған. Студенттер бірнеше мамандық бойынша білім алады.

Әрине, бұл жерде үйреніп жатқан тілінде коммуникативтік қатысым мақсаты орындалды. Бірақ, байланыстыра сөйлеуді меңгерту мақсаты орындалған жоқ. Тапсырманы басқаша орындап көрелік.

Біздің университетіміз - Қазақстандағы санаулы ұлттық университеттердің бірі. Мұнда көптеген ұлт өкілдері оқиды. Университетте студенттердің білім алуына барлық жағдай жасалған. Олар бірнеше мамандық бойынша білім алады.

Бір тақырыпта орындалған тапсырманың екінші түрі байланыстырып сөйлеуге әкеледі. Бірінші тапсырмадағы жеке, дербес, автосемантикалы сөйлемдер екіншісінде бір-бірімен есімдік (*олар*) және мекен үстеуі (*мұнда*) арқылы байланысып, дербес емес синсемантикалы сөйлемдер болып тұр.

Тіл үйретудің бастапқы кезеңінде тіл үйренушілерге сөйлемдер арасындағы мынандай байланыс амаларын меңгертуге болады.

- алдыңғы сөйлемдегі зат есімді алмастыратын *ол, олар* жіктеу есімдіктері
- *бұл, сол, сонау, осылар* сілтеу есімдігі+алдыңғы сөйлемдегі зат есім
- ілік септігіндегі *оның, олардың* есімдігі
- *және, де* жалғаулықтары

Себеп-салдар мағыналы *сондықтан, себебі* жалғаулықтары

- салыстыру, қарсылық мәнді *ал, бірақ* жалғаулықтары

Тіл үйретудің орта кезеңінде фразалық бірліктердің құрамына кіретін сөйлемдерді байланыстыратын басқа да тәсілдерді меңгерту қажет. Мысалы *алайда, дегенмен, солай бола тұрса да, иә, ал енді, бұдан басқа, сонымен, сөйтіп, қорыта келгенде* т.б. Жай-күй мен әрекетті сипаттайтын және жай-күй мен әрекетті бағалаушылық сипаттағы сөйлемдерді ажырата білуге және жоғарыда аталған байланыс амалдарын белсенді пайдалана білуге үйрету керек. Оларды пайдалана отырып, сөйлеудің бір типі аясында бір-бірімен байланысты бірнеше сөйлем айта алуға бағыттау керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2005
2. Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи. М.: Русский язык, 1977
3. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002
4. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М. 1973
5. Оралбаева Н., Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Ана тілі, 1996
6. Поспелов Н.С. Проблемы сложного синтаксического целого в современном русском языке. М.: Ученые записки МГУ. Вып. 137 (Труды кафедры рус. яз.) 1948
7. Мистрик И. Математико-синтаксические методы в стилистике. // Вопросы языкознания №3. 1967

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ (ТҮРКІ ТІЛДІ ТІЛ ҮЙРЕНУШІЛЕР ҮШІН)

Мырзаханова А.Қ., Базарова Ж.Б.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

akbota.myrзахanova@ayu.edu.kz

zhanar.bazarova@ayu.edu.kz

Аннотация. Мақалада түркі тілді дәрісханада қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту үдерісінде көркем мәтінді қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Мақалада мәтінге дейінгі, мәтін кезеңі және мәтіннен кейінгі кезеңдерді қамтитын көркем мәтінді меңгерту әдісі қарастырылады. Болашақ маманның қазақ тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру барысында түрлі тақырыптарды қамтитын көркем шығармалар арқылы тілдік және сөйлеу дағдыларын қалыптастыратын мүмкіндіктеріне назар аударылады.

Кілт сөздер: туыс тіл, түркі тілдері, сөздік, мәтін, әдіс, тәсіл, көркем, дағды.